

Memlükler Döneminde Mesâlime'nin Toplumsal Konumu

Mehmet Emin Eser

[0000-0001-6882-272X | mehmetemineser57@gmail.com](mailto:mehmetemineser57@gmail.com)

İl Millî Eğitim Müdürlüğü, Elazığ, Türkiye

ROR ID: [00jga9g46](https://orcid.org/00jga9g46)

Öz

Türk-İslâm devletlerinden biri olan Memlükler (1250-1517) Mısır, Suriye ve Hicaz bölgesinde yaklaşık üç asır hüküm sürmüştür. Bahrî Memlükler (1250-1382) ve Burcî Memlükler (1382-1517) olmak üzere iki siyâsi teşekküle ayrılan ve çağdaşı tarihi kaynaklarda "ed-Devletü't-Türkiye" olarak ifade edilen Memlük Türk Devleti, Mısır coğrafyasında daha önce mevcut olan İslâm devletlerinden farklı ve kendilerine özgü bir saltanat anlayışı geliştirmişlerdir. En hareketli coğrafyada uzun dönemler siyâsi teşekküller kurup hüküm süren Türkler, ilk kez bir hanedanın yönetmediği bir devlet ile kutsal topraklara hükmetmişlerdir. Ayrıca günümüz Batı dünyasının oluşumuna giden bir sürecin de dolaylı olarak oluşumunda etkili rol oynayarak sıra dışı bir dönemde hareketli bir bölgenin üç asra yakın idaresini elinde tutmuşlardır. Zaman içerisinde savaş, göç, ticaret gibi etkenlerle kültürel etkileşim sonucunda bu bölge hem Müslümanlardan hem de Hıristiyan ve Yahudilerden müteşekkil bir coğrafya haline gelmiştir. Memlük Devleti İslâm hukuku gereğince "ehl-i zimme" olarak bilinen gayrimüslimlerden aldıkları "cizye" karşılığında onların can, mal, din, dil ve mâbedlerini korumuşlardır. İslâm hukuku siyaset teorisi, gayrimüslim tebaası için engeller çıkartmamış, bilakis onlara Müslüman toplumu içerisinde büyük bir özgürlük tanımıştır. Bu teorinin Mısır'ın ilk döneminden Memlük sultanlarının devletinin kuruluşuna kadarki uygulamaları, Mısır'daki zimmî ahalinin tam anlamıyla Mısır toplumu çerçevesinde hürriyetine kavuştuğunu ispatlamıştır. Böylece, Memlük Devleti bünyesindeki ehl-i zimmenin ve onlardan İslâmiyet'i kabul edenlerin (mesâlime) Mısır toplumunun bir parçası olduğu ve ona organik olarak bağlı olduğu hiçbir zaman unutulmamıştır. Memlük Devleti, gayrimüslimlerle olan ilişkilerinde dikkat çekici bir politika izlemiştir. İslâm hukuku çerçevesinde, Kur'an'ın temel emri gereği ehl-i zimme olarak bilinen gayrimüslimlerden "cizye" adı verilen vergiyi alarak, onların can, mal, din, dil ve ibadet yerlerini korumuşlardır. Memlükler, gayrimüslimlere ve onlardan Müslüman olanlara karşı hoşgörülü bir yaklaşım sergilemiş ve onlara İslâm devleti içinde geniş bir özgürlük tanımışlardır. Bu özgürlük, mesâlime ahalisinin sınırlı olmayan bir şekilde siyâsi, kültürel ve dinî faaliyetlerde bulunmasına imkân tanımıştır. Bu durum, bölgedeki çeşitli kültürlerin bir araya gelmesine ve Mısır toplumunun çeşitliliğine katkıda bulunmuştur. Memlük Devleti, gayrimüslimlerin ve mesâlimenin güvenliğini sağlamış ve onların Mısır toplumunun bir parçası olmalarına izin vermiştir. Ehl-i zimme ve İslâm'ı kabul edenler arasında organik bir bağlilik kurularak, toplum içinde birlik ve uyumun temelleri atılmıştır. Bu hoşgörülü yaklaşım, Memlüklerin yönetimindeki toplumsal barışın ve çeşitliliğin önemli bir unsuru olmuştur. Böylece, Memlük Devleti bünyesindeki mesâlimenin Mısır toplumunun bir parçası olduğu ve ona organik olarak bağlı olduğu hiçbir zaman unutulmamıştır. Kısacası, Memlük toplumunda mesâlime, hem tıp alanında hem de devletin mali kadrolarında görev almış olmalarının yanı sıra, vezirlik ve valilik başta olmak üzere kâtiplik, tercümanlık, danışmanlık, elçilik gibi devletin farklı kademelerinde de önemli görevlerde istihdam edilmişlerdir. Bu da mesâlime cemaatinin toplum nezdindeki itibarının yükselmesine neden olmuştur. Kimi dönemlerde yaşanan siyâsi, sosyal ve iktisadi sebeplerden dolayı mesâlimeye yönelik birtakım yaptırımlar uygulanıp görevlerinden alınmış olsalar da sonraki dönemlerde devletin en üst kademelerinde yeniden görevlendirilmişlerdir. Bu çalışmada yukarıda zikredilen konular çerçevesinde Memlük Devleti idaresinde Müslüman olan gayrimüslimlerin yaşam şartları, hukuki statüleri, devlet ve ahali ile olan ilişkileri esas alınarak kendileri ile ilgili çıkarılan mersûmlara/kanunnâmelere dair genel bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler

Dinler Tarihi, Memlûkler, Mısır, Mesâlîme, Ehl-i Zimme

Atıf Bilgisi

Eser, Mehmet Emin. "Memlûkler Döneminde Mesâlîme'nin Toplumsal Konumu". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Eylül 2024), 926-946. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1470994>

Geliş Tarihi	19.04.2024
Kabul Tarihi	08.07.2024
Yayın Tarihi	15.09.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Çıkar Çatışması	Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Social Position of Mesālim During the Mamluk Period

Mehmet Emin Eser

0000-0001-6882-272X | mehmetemineser57@gmail.com

Provincial Directorate of National Education, Elazığ, Türkiye

ROR ID: [00jga9g46](https://orcid.org/00jga9g46)

Abstract

The Mamluk State, one of the Turkish-Islamic states (1250-1517), ruled over Egypt, Syria, and the Hijaz region for nearly three centuries. Divided into two political entities, the Bahri Mamluks (1250-1382) and the Burji Mamluks (1382-1517), collectively referred to in contemporary historical sources as the "State of Turkey," the Mamluk Turkish state developed a distinctive understanding of sovereignty in the Egyptian geography, differing from previous Islamic states. Turks, who historically established and governed political entities in highly active regions for extended periods, ruled over sacred lands for the first time without being governed by a dynasty. Additionally, they effectively controlled a volatile region for close to three centuries, indirectly contributing to the formation of the contemporary Western world. Over time, due to factors such as war, migration, and trade, this region became a diverse landscape comprising Muslims, Christians, and Jews. The Mamluk State, in accordance with Islamic law, protected the lives, property, religion, language, and places of worship of non-Muslims known as "ahl al-zimma," in exchange for a tax called "jizya." Islamic political theory did not pose obstacles for non-Muslim subjects of the state but rather granted them considerable freedoms within the framework of the Islamic state. The application of this theory from the early periods of Egypt to the establishment of the Mamluk sultanate demonstrated that the ahl al-zimma in Egypt fully integrated into Egyptian society and enjoyed freedoms. Thus, the Mamluk state never forgot that the ahl al-zimma and those who converted to Islam were integral parts of Egyptian society. The Mamluk State pursued a notable policy in its relations with non-Muslims. By collecting the tax known as "jizya," they protected non-Muslims, known as ahl al-zimma, and their lives, property, religion, language, and places of worship in accordance with Islamic law. The Mamluks exhibited a tolerant approach towards non-Muslims and those who converted to Islam, granting them broad freedoms within the Islamic state. This freedom allowed the Mesalim community to engage extensively in political, cultural, and religious activities. This situation contributed to the coming together of various cultures in the region and enriched the diversity of Egyptian society. The Mamluk State ensured the security of non-Muslims and Mesalims, allowing them to be part of Egyptian society. By establishing an organic connection between ahl al-zimma and those who converted to Islam, the foundations of unity and harmony within society were laid. This tolerant approach became a significant element of social peace and diversity under Mamluk rule. Thus, it was never forgotten that Mesalims within the Mamluk State were part of Egyptian society and organically linked to it. In summary, within Mamluk society, Mesalims not only served in the medical field and in the state's financial departments but also held significant positions at different levels of government, including roles such as viziers and governors. This elevated the societal status of the Mesalim community. Despite occasional sanctions due to political, social, and economic reasons, they were later reinstated to high positions within the state. This study will provide a general overview of the living conditions, legal status, and relationships with the state and the public of non-Muslims who converted to Islam (Mesalims) under the administration of the Mamluk state, based on the aforementioned topics and the regulations enacted concerning them.

Keywords

History of Religions, Mamluks, Egypt, Mesalime, Ahl al-Dhimma

Citation:

Eser, Mehmet Emin. "The Social Position of Mes lim During the Mamluk Period". *Journal of Eski ehir Osmangazi University Faculty of Theology* 11/2 (September 2024), 926-946. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1470994>

Date of Submission	04.19.2024
Date of Acceptance	07.08.2024
Date of Publication	09.15.2024
Peer-Review	Double anonymized / Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Conflicts of Interest	The author declares that there are no conflicts of interest in this study.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Memlûkler, İslâm tarihinde önemli bir yere sahip olan ve büyük Müslüman Türk devletlerinden biri olarak öne çıkan bir hükümdarlık dönemi yaşamıştır. Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerine hükmetmiş olan Memlûk Devleti, 648-923/1250-1517 yılları arasında, yaklaşık üç asır boyunca bölgesinin en güçlü devletlerinden biri olarak varlık göstermiştir. Memlûkler, askerî ve siyasî etkileri yanı sıra sosyal ve kültürel dokulara bıraktığı izlerle de önemli bir miras bırakmıştır. Bu etkiler, günümüzde dahi gözlemlenebilmektedir.

Memlûkler'in 267 yıl boyunca İslâm dünyasının merkezi kabul edilen kritik bölgelere hükmetmesi, büyük ölçüde iç ilişkilerinde benimsedikleri stratejik yaklaşımla bağlantılıdır.¹ Bu süre zarfında, Bahrî (Türk) Memlûkleri olarak anılan ilk dönemde (648-784/1250-1382), devletin yönetimini elinde bulunduran askerî sınıfın çoğunluğunu oluşturan Türkler, yerel halktan farklı etnik kökenlere mensup sosyal tabakalara ayrılmışlardır.² Bu döneme dair görüşlerini belirten İbn Haldun (ö. 808/1406), Memlûk Devleti'nde idarenin ve halkın etnik kökenleri bakımından farklı olduğuna dikkat çekmiştir.³

Genel olarak Memlûkler döneminde, askerî bürokratin yönetimde tekeli sürdürdüğü, halkın ise devlet bürokrasisinde etkin bir rol almasına izin verilmediği görülmektedir. Nitekim halkın genellikle çiftçilik ve ticaretle meşgul olduğu ve bunun karşılığında devlete vergi ödemekle yükümlü tutulduğu anlaşılmaktadır.⁴ Bununla birlikte devlet kadrolarında görevlendirilen halkın genellikle önemsiz görevlerde kullanıldığı ifade edilmiştir. Erbâbü's-süyûf'un⁵ devlet idaresindeki önemli pozisyonlarına ek olarak, halk arasından seçilip görevlendirilen memurların idare ettiği vazifelerde de son sözü söyledikleri görülmektedir.⁶ Memlûkler döneminde devletin temel unsuru olan halk, yönetimdeki önemli kadrolardan uzak tutulmuşsa da erbâbü'l-aklâm⁷ vasıtasıyla icra edilen divan işleri ve kâtiplik gibi görevlerde

¹ Fatih Yahya Ayaz, "Memlûk-Türkiye (Anadolu) Selçuklu Münasebetleri", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmalar Dergisi* 1 (Aralık 2016), 73.

² Said Abdülfettah Âşur, *el-Müctemau'l-Mısri* (Kahire: Daru'l-Nehdetü'l-Arabiyye, 1992), 16; Fatih Yahya Ayaz, "Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyasî Olaylara Karşı Tutumu", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Mart 2007), 46; Bahattin Keleş, *Bahrî Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat (1250-1382)* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 155; İsmail Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2021), 179.

³ Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed Ebü Zeyd Veliyeddin el-Hadramî el-Aşbili, *Divânü'l-mübede' ve'l-ğaber fi tarihi'l-'Arab ve'l-Berber ve men-âşşarahüm min-zevi's-şani'l-ekber*, thk. Halil Şahade (Daru'l Fikir, 1408/1988), 207.

⁴ Âşur, *el-Müctemau'l-Mısri*, 16.

⁵ Memlûklerin devlet teşkilatındaki vazifeler üç bölüme ayrılıyordu. Erbâbü's-süyûf, erbâbü'l-aklâm, erbâbü'l-vazâif'd-diniyye. Memlûk Devleti ordudan meydana geldiği için en güçlü dayanağı orduydü. Bundan dolayı Memlûk Devleti bünyesinde en önemli mevkilerde erbâbü's-süyûf bulunuyordu. Daha fazla bilgi için bkz. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi smâati'l-inşâ* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts), 4/14; Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâḍara fi tarih mısır vel-Kahire*, thk. Muhammed Ebü Fazl İbrahim (Mısır: Daru İhyau'l Kütbu-l Arabiyye, 1387/1967), 2/130; Samira Kortantamer, "Memlûklerde Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 2/1 (1984), 35; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 91; İsmail Yiğit, *Memlûkler*, 179.

⁶ İsmail Yiğit, *Memlûkler*, 179.

⁷ Memlûkler döneminde idarî işler erbâbü'l-aklâm tarafından yürütülmekteydi. Bu vazifelerin başında vezirlik gelirdi. Daha fazla bilgi için bkz. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/28;; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâḍara*, 2/130; Kortantamer, "Memlûklerde Devlet Yönetimi", 35; İsmail Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 179.

halkın etkili olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, Müslümanların yanı sıra Hıristiyan ve Yahudi kökenli Müslüman olmuş bireylerin de zaman zaman bu görevlere atandığı bilinmektedir.⁸

İslâm dinini kabul etmiş Hıristiyan ve Yahudi asıllı Müslümanlar olan mesâlime, Memlûkler döneminde Mısır toplumunun ayrılmaz bir parçası olmanın yanı sıra Mısır'ın sosyal, politik, ekonomik ve entelektüel yapılarına diğer bireyler gibi tâbi olmuşlardır. Mesâlime, bu yapıları hem etkilemiş hem de şekillendirmiştir. Zaman zaman devletin üst kademelerine atanmış ve istenmeyen olaylar sonucunda görevlerinden alınıp haklarında istihdam yasağı getirilmiş olsa da idare konusundaki deneyimleri, onları devlet yönetiminde vazgeçilmez kılmıştır. Nitekim bunların bir dönem sonra tekrar devlet kadrolarında görev aldıkları görülmektedir. Dolayısıyla genelde zimmîlere özelde mesâlimeye karşı pratikte uygulanan bu politikalarla, mesâlimenin Memlûk Devleti'nin bir parçası olduğu gerçeği göz ardı edilmemiştir.⁹

Memlûk Devleti, hoşgörü ve toleranslı yaklaşımından dolayı farklı etnik kökenlere ve dinlere mensup halkı, oldukça hassas bir bölgede yaklaşık üç asır boyunca başarıyla yönetmiştir. Özellikle de Mısır ve Suriye'deki gayrimüslimlerle sıkı ilişkiler içerisinde olmuştur. Memlûklerin yönetiminde zaman zaman gayrimüslimlerden faydalanması dikkat çekicidir. Memlûk sultanlarının genelde gayrimüslimlere özelde “mesâlimeye karşı tutumunu tartışmak ve bu durumu Memlûklerin dayandığı siyaset teorisi ışığında açıklamaya çalışmak, bu azınlıkların toplumsal yaşamdaki rollerini ve ait oldukları toplumla etkileşimlerinin boyutunu anlamamızı sağlar.”¹⁰ Bu durum, Memlûk Devleti idaresindeki mesâlimenin önemini vurgulayan kritik bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma, dinî azınlıkların ve mesâlimenin o dönemin sosyal hayattaki rolüne odaklanarak bu alanda yapılacak çalışmalara rehberlik edeceği bir çaba olarak görülmelidir. Dolayısıyla, bu çalışma Memlûk Devleti'nin sosyal, siyasî ve ekonomik alanlarındaki katkılarını inceleyerek, mesâlimenin rolünü ele alması açısından önemli bir açığı doldurmayı amaçlamaktadır.

1. Mesâlime Kavramının Ortaya Çıkışı

El- *mesâlime* المسالمة veya el-*usâlîme* الأسالمة, kendi hür iradeleriyle İslâm'ı kabul eden Yahudi ve Hıristiyanlara denilmektedir. Bunlar Araçların Endülüs'ü fethi ile Müslüman olmaya başlamışlardır. Bu terimin ilk defa, fetihden sonra İslâmiyet'i kendilerine din olarak kabul eden İspanyollar için kullanıldığı belirtilmektedir.¹¹

İspanyolların Müslüman olmaları, onların içinde buldukları kötü durumu iyileştirmek ve aralarında yayılmış olan adaletsizlikten kurtulma isteğinden kaynaklanmıştır. İspanyollar İslâm'ın sınıf, mezhep ayrımı yapmadan, insanlar arasında adaleti, eşitliği ve sevgiyi yayma gibi

⁸ Keleş, *Bahrî Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, 174.

⁹ Mehmet Emin Eser, “Memlûkler Döneminde (648-923/1250-1517) Ehl-i Zimme'nin İstihdamı”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 104.

¹⁰ Eser, “Ehl-i Zimme'nin İstihdamı”, 104.

¹¹ Ali Hüsnü Harputlu, *el-İslâm vel-ehliz-zimme* (Kahire: el-Meclisul-E'la Liş-şuunul-İslâmiye, 1389/1969), 180; Hüseyin Yusuf Devaydar, *el-Muctemii'l-Endülüsi fi asrr'l-Emevi* (Kahire: Matbaatu'l-Hüseyin el-İslâmiye, 1414/1994), 35,36; Kasım Abdud Kasım, *Ehl-i zimme fi Mısır Mine-l Fethi-l İslâm Hetta Nihayetü-l Memalik* (Kahire: Dirasetu Vesaikiyye Ayn Diraset vel-Buhus İnsaniyye vel-İctimaiyye, 2003), 162; Hüseyin Münès, *Mealim-i tarihil-mağrib-i vel-Endülüsi* (Kahire: Daru'r-Reşad, 1997), 318; Abdul Kerim Fayizî, *et-Tesamii'id-dini fi muctemii'l-Endülüsi ve tesirih-i alel-menzumetil-kaymiyet-i vel-alakatul-ictimaiyet-i fi asri-l hilaftet vet-tevaif (316-488/929-1095)* (M'sila: Camia't-u Muhammed Budiyaf bil-M'sila, 2019) 71,72.

ahlâkî erdemlerinden etkilenmişler ve İslâm'ın hak din olduğuna inanmışlardır. Ayrıca Müslümanlara ödedikleri cizye ve haraçtan kurtulmak maksadıyla da birçok İspanyol Müslüman olmuştur. Ehli Kitap asıllı oldukları için tarihçiler onlara el-mesâlîme veya el-usâlîme, çocuklarına da el-müvelledûn adını vermişlerdir.¹²

Müvelledûn, Arapların ve Berberilerin Hıristiyan eşlerden doğan çocuklarıdır.¹³ Berberi ve Arap fatihler kadınlarını ülkelerinde bırakarak Endülüs'e asker olarak gelmişler ve bir dönem bu ülkede kalmışlardır. Burada kaldıkları dönem içerisinde Hıristiyan yerli halk ile evlenerek burada hayatlarını idame etmişlerdir.¹⁴ Bunlardan doğan çocuklar (müvelledûn) ise daha sonraki dönemlerde Endülüs'te önemli mevkilerde yer almış ve ülkenin kalkınmasında önemli rol oynamışlardır.¹⁵ Böylece müvelledûn Endülüs toplumunun en önemli unsurlarından birini oluşturmuş, siyasette, orduda ve yönetimde etkin rol oynamış, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatta örgütlenmişlerdir. Hicri III. asrın sonlarına kadar müvelledûn ismi anılmış, daha sonra Endülüs halkının birbirine karışmasıyla bu isim yavaş yavaş unutulmaya başlamıştır. Nitekim sonraki dönemlerde hiçbir ayırım gözetilmeden onlara da Endülüslü denmiştir.¹⁶

İbadî, müvelledûnun annesinin İspanyol, babasının Müslüman olduğunu söylemiştir.¹⁷ Böylece kimi kaynaklara göre, bütün müvelledûnun Müslüman olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Müslümanlarla evlenen Hıristiyan İspanyol kadınlar, kadın haklarının korunması gibi temel hakları İslâmiyet'le öğrenmişlerdir. Dolayısıyla araştırmacıların da bu hususlara dönemin kaynaklarından işaret ettiği gibi, bu haklara sahip olma isteği ve gayretlerinden dolayı bu kadınların Müslüman olmaları mümkün görünmektedir.¹⁸

Hicri IV. asrın başından itibaren, müvelledûnun bölgedeki sayısı artmıştır. Böylece Müvelledûn, Endülüs nüfusunda önemli bir denge oluşturmuştur. Ayrıca tarım, sanayi, yönetim ve ordu gibi çeşitli alanlarda önemli bir role sahip olmaları nedeni ile ülkenin toplam nüfusunun önemli bir çekirdeği haline gelmiştir. Mesâlîmenin bu dönemde köylerde, çiftçilik ve hayvancılıkla ilgilendikleri ayrıca endüstrilerde çalıştıkları ve açık denizlerde balıkçılık yaptıkları da bilinmektedir.¹⁹

2. Memlükler Döneminde (648-923/1250-1517) Mesâlîme

Mesâlîme, Memlükler döneminde İslâm dinini kabul etmiş bütün Hıristiyan ve Yahudi asıllı Müslümanları ifade etmek için kullanılmıştır. Kimi kaynakların da işaret ettiği gibi Memlükler

¹² Ebû'l Fazl Ahmed bin Ali bin Muhammed bin Ahmed İbn Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-şâmine*, thk. Muhammed Abdu'l-Muid Dan (Saydarabad: Meclis-i Dairetu'l-Mearif-i Osmaniye, 1392/1972), 1/84,85; Fayizî, *et-Tesamihi'id-dini*, 71,72; Mehmet Özdemir, "Müvelledûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 32/228.

¹³ Fayizî, *et-Tesamihi'id-dini*, 71.

¹⁴ Cevdet Rukabi, *fil-Edebil-Endülüs'i* (Kahire: Daru'l-Mearif, 1966), 34; Devaydar, *el-Muctemii'l-Endülüsü*, 74.

¹⁵ Devaydar, *el-Muctemii'l-Endülüsü*, 74.

¹⁶ Fayizî, *et-Tesamihi'id-dini*, 72.

¹⁷ Ahmet Muhtar el-İbadî, *fi tarih-i Mağrib vel-Endülüsü* (Beyrut: Daru'l-Nehdetul-Arabiye, 749/1086), 144.

¹⁸ Ezher Sadık Kazım Mehdi et-Temimi, "Memleketu Daniye enmuzecen lil-tea'yişi vet-tesamihi vel-ihiram beyne ebnaid-diyarat es-semaviyatis-selase fi asrit-tevaif fil-Endülüs", *Camia'tu Babil, Mecelletu Kulliyetut-Terbiyye el-Esasiyye* 9 (2012), 188.

¹⁹ Temimi, "Memleketu Daniye enmuzecen", 188.

döneminde İslâm dinini kabul eden bir zimmîye bazı durumlarda “el-Muşerref bi-İslâm” unvanı da verilmiştir.²⁰

Mesâlime, Memlûkler döneminde Mısır toplumunda Müslümanlar ile zimmîler arasında yerini almış bir gruptu. Çağdaşları, bir yandan onları İslâm'ı kabul etmeleri nedeniyle zimmet ehli olarak görmedikleri gibi, diğer yandan da onları hakikî Müslüman olarak tanımadılar. Belki de bu, her şeyden önce sayıca fazla olan bu zümrenin mensuplarından bir kısmının farklı amaçlardan dolayı İslâm'a geçmesi, bir kısmının da o dönemlerde eski dinlerine sadık kalmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca eski dinlerinin mensuplarına hizmet etmeyi ve çıkarları doğrultusunda Müslümanlardan intikam almayı amaçlayan eylemleri nedeniyle bu yeni Müslümanların samimiyetleri Müslümanlar tarafından devamlı sorgulanmıştır. Bu nedenle, onları bir yandan dinlerinde kalan zimmîlerden, diğer yandan Müslümanlardan ayırmak için onlara mesâlime adı verilmiştir. Belki de bu varsayıma dair kanıt, Arap kaynaklarında, Ya'kûbî Hristiyanları için Kıptî teriminin sürekli kullanılmasına dayanmaktadır. Kıptî terimi, Mısır kökenli insanları belirtmek için tasarlanmış olsa da onların aslen Hristiyan olduklarını belirtmek için kullanılmıştır.²¹

3. Memlûklerin Mesâlimeye Yönelik İslâmlaştırma Politikaları

Memlûkler idaresindeki zimmîler dönem dönem bazı durumlar neticesinde İslâmiyet'i kabul etmek zorunda kalmışlardır. Kimi zamanlar kişisel sebeplerden dolayı ferdî olarak İslâm dinini kabul ederlerken, bazen de toplumsal nedenlerden dolayı topluca Müslüman olmuşlardır. Bazı kaynakların, zimmîlerin İslâmiyet'i kabul etmelerini kılık kıyafet gibi günlük hayata dair getirilen kısıtlamalara bağladıkları ifade edilmektedir. Bu kaynaklar, uygulanan bu yaptırımların amacının zimmîleri küçük düşürmek olduğunu ve bunu zulüm olarak ifade ettikleri zikredilmektedir. Kasım Abduh, zimmîlerin isteyerek Müslüman olmadıklarını ancak bu tür yaptırım ve kısıtlamalar neticesinde İslâmiyet'i kabul etmek mecburiyetinde bırakıldıklarını düşünenlere itibar etmemiş ve bunun mübalağa olduğunu, bir kişinin bu tür sebeplerden dolayı dinini değiştirmeyeceğini ifade etmiştir. Aynı zamanda, bazı dönemler yanlış anlaşılmalara neticesinde zimmîler ile Müslümanların arası açılmış olsa da bu tür dönemlerin sınırlı ve kısa sürdüğünü belirtmiştir. Ayrıca Roma ve Bizans gibi farklı milletlerin zulümlerine ve katliamlarına direnen Mısır zimmîlerinin, Müslümanların zulümüne hayli hayli katlanabileceklerine de işaret etmiştir.²²

Memlûkler dönemindeki gayrimüslimlerin Müslüman olmalarının asıl sebebinin maruz kaldıkları zulümlerden ziyade, ideolojik ve ekonomik sebeplerden dolayı olduğunu söylemek mümkündür. Makrîzî, 755/1354 yılında, ekonomik nedenlerden dolayı kitleler halinde çok fazla zimmî ehlinin İslâmiyet'i kabul ettiklerini belirtmiştir. Hatta sadece Kalyub şehrinde bir günde yaklaşık dört yüz elli zimmînin ya da Hristiyanın mensubu oldukları dinlerinden vazgeçip

²⁰ Said Abdülfettah Âşur, *el-Asru'l-memâlikî fi mısır ve ş-şam* (Kahire: Daru Nehdeti'l-Garbiyye, 1976), 412; Kasım, *Ehl-i zimme fi Mısır*, 162.

²¹ Kasım, *Ehl-i zimme fi Mısır*, 162.

²² Kasım, *Ehl-i zimme fi Mısır*, 163.

Müslüman olduğuna dikkat çekmiştir.²³

Memlükler döneminde kimi zamanlar ehl-i zimmenin ileri gelenlerinden birinin Müslüman olması diğer gayrimüslimler üzerinde etkili oluyordu. Öyle ki bu önemli şahsiyetlerin İslâm dinini seçmeleri birçok gayrimüslimin Müslüman olması için yeterli oluyordu. Nitekim 654/1256 yılında Nefis b. Anan ed-Dâvûdî'nin Kahire'ye gelip Müslüman olduğunu ilân etmesi zimmîler üzerinde büyük bir etki bırakmış ve bunun sonucunda birçok gayrimüslim Müslüman olmuştur.²⁴ Bazı zamanlar da ise farklı nedenlerden dolayı bireysel olarak İslâm dinini tercih ediyorlardı. Nitekim 868/1463 senesinde biri devlet divanında diğeri ise Müslüman bir Kadı'nın yanında görevli olan iki üst düzey Hıristiyan kâtip kendi tercihlerini İslâm dinine yönelik kullanmışlardır.²⁵ Ayrıca Memlükler döneminde meşhur göz doktoru olan İshak b. Yahya, aynı zamanda Yahudilerin o zamanki lideriydi. Bu Yahudi lideri 701/1301 yılında Müslüman olduğunu bütün halka duyurmuştur. Müslüman olduktan sonra Bahaeddin Abdü's-Seyyid ismini alan bu kişi Müslüman âlimlere ilgi duymuş ve onlarla çokça vakit geçirmiştir. Ayrıca İslâmiyet'i kabul ettikten sonra Kur'an-ı ezberlediği de rivayet edilmektedir. Bazı kaynakların bildirdiğine göre Bahaeddin Abdü's-Seyyid, Memlükler dönemindeki mesâlime arasında İslâmiyet'i en güzel bir şekilde yaşayan kişi olarak bilinmektedir.²⁶

Zimmîlerin bazı dönemlerde cezai işlemde kurtulmak için de İslâmiyet'i seçtikleri bilinmektedir. Nitekim 820/1417 senesinde mahkeme tarafından suçlu bulunan bir Hıristiyan cezaya çarptırılmamak için hemen Müslüman olduğunu söylemiştir.²⁷ Aynı durum 830/1426 yılında da yaşanmıştır. Bu tarihte eşcinsellik ile itham edilen bir Hıristiyan, sultanın huzuruna çıkarılır. Bu Hıristiyan, her ne kadar suçunu inkâr etmişse de suçlu olduğu kanıtlanmıştır. Bunun üzerine cezalandırılacağını anlayan Hıristiyan adam hemen orada Müslüman olduğunu ilân etmiştir. Böylece cezadan kurtulduğu ifade edilmiştir.²⁸ Bununla birlikte 836/1432 tarihinde de aynı durumun yaşandığı görülmektedir. Nitekim bu dönemde Hıristiyan bir kişinin Müslüman bir kadın ile zina yaptığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine cezalandırılacağını anlayan Hıristiyan adam hayatını kurtarmak için hemen Müslüman olmuş ve böylece cezadan kurtulmuştur.²⁹

Bu tür örnekler bakılarak durumun genel anlamda böyle olduğu anlaşılmamalıdır. Nitekim İskenderiye şehrinde devlet hizmetinde çalışan bir Hıristiyan olan Şemsettin b. Gurab, Haçlı güçlerinin İskenderiye'yi kuşatması esnasında onlara yardım ederek Müslümanların zor anlar yaşamasına neden olmuştur. Bunun neticesinde devlet idaresindeki hizmetine bakılmaksızın Emîr Selahaddin b. Uram tarafından feci bir şekilde cezalandırılarak öldürülmüştür.³⁰ İbn Hacer, Şemsettin b. Gurab'ın Haçlı kuşatmasından sonra öldürüleceğini anlayınca Müslüman olduğuna

²³ Ahmet b. Ali b. Abdulkadir Takıyüddin el-Makrîzî, *es-Süluk li-Ma'rifeti Duveli'l-Müluk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (by: Daru'l-Kutbu'l-İlmiyye, 1418/1997), 4/205.

²⁴ İbn Hacer, *ed-Düerü'l-kâmine*, 6/162,163.

²⁵ Kasım, Ehl-i zimme fi Mısır, 164.

²⁶ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Keşîr b. Dav' b. Keşîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîri (by: Daru'l İhyau-t Turasu-l Arabi, 1988), 14/86.

²⁷ Makrîzî, *es-Süluk*, 6/447.

²⁸ Ebû'l Fazl Ahmed bin Ali bin Muhammed bin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Ğumr bi Enbâi'l-Umr*, thk. Hasan Habeşi (Mısır: Meclisi'l-Ala li şuûni'l-İslâmiyye, 1969), 3/399,400.

²⁹ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, 3/141.

³⁰ Makrîzî, *es-Süluk*, 5/112.

dikkat çekmiştir. Ancak buna rağmen öldürüldüğünü³¹ de eklemiştir.³²

781/1379 yılında bir grup mesâlimenin kadının huzurunda İslâm dininden tekrar eski dinlerine döndüklerini ifade etmeleri üzerine ölümle cezalandırılmıştır.³³ İslâm dininden çıkıp mürted olanların cezasının ölüm olduğu belirtilse de³⁴ bazı durumlarda bunlar için farklı uygulamalara da gidildiği görülmektedir. Örneğin 801/1398 ve 836/1432 senelerinde mesâlimeden iki kişi İslâm dininden çıktıklarını söyleyerek mürted olduklarını ilân etmişler. Bunlardan biri ölümle cezalandırılırken³⁵ diğeri Maliki mezhebi kadısı tarafından akli durumunun tespiti için doktorlara sevk edilmiştir. Doktorlardan gelen rapor neticesinde akli dengesinin yerinde olmadığına hükmedilmiştir. Bunun üzerine Muhtesip³⁶ tarafından sadece dövülüp hapsedilmekle yetinilmiştir.³⁷ Mesâlimenin İslâm dininden çıkmaları sonucunda cezalandırıldıkları, diğer Memlûk sultanlarının dönemlerinde de görüldüğü anlaşılmaktadır.³⁸

Memlûkler döneminde bazı zamanlar gayrimüslimlere uygulanan politikalar, kendilerine İslâmiyet'i kabul etmek dışında başka bir olanak tanımamıştır. Nitekim 680/1281 senesinde zimmîlerin görevlendirildikleri vazifelerinden alınacağına dair kararâmeler çıkarılmıştır. Bu mersûmlarla devlet idaresinde çalışan gayrimüslimlerin Müslüman olmaları istenmiştir. Aksi taktirde görevden alınacakları ve direnenlerin ise öldürüleceği söylenerek, Müslüman olmak mecburiyetinde bırakılmışlardır. Nitekim devlet idaresinde çalışan Hıristiyanlar, Şam'da bir

³¹ İmanın tanımıyla ilgili teolojik tartışmalar, hiçbir sorun doğurmamışken bu teolojik tartışmaların hukukî zemine taşınması büyük problemlere neden olduğu belirtilmektedir. Bu konunun nebevî öğretilerden iki örnek vermekle açıklığa kavuşturulması mümkündür: "Üsâme b. Zeyd'in (ö. 54/674) bir sefer sırasında karşılaştıkları çobanı, imanını ikrar etmesine rağmen öldürmesi imanın hukukî boyutuyla ilgili yeterli bilgi vermektedir." Hz. Peygamber "Siz onun kalbini mi yardınız ki korkudan söyleyip söylemediğini anladınız" diyerek tepki gösterdiği ifade edilmektedir. Bu da ikili ilişkilerde niyet okumanın doğru olmadığını, ikrârın esas alınması gerektiğini göstermektedir. "İkinci örnek olarak Mikdâd b. Esved'in (ö. 33/653), muhtemel bir vaka için Hz. Peygamber'e; "ben savaşta inkârcı biriyle karşılaştığımda savaş sırasında elimi kesse sonra bir ağacın arkasına kaçıp Müslüman oldum, dese onu öldürebilir miyim?" sorusuna: Hz. Peygamber'in "Onu öldürme..." buyurması, insanlar arası ilişkilerde geçerli olan; imanın ikrarı olduğu anlaşılmalıdır." Dolayısıyla Müslüman olan bir gayrimüslimin öldürülmesi İslâmî zeminde açıklanması zor görülse de Şemsettin b. Gurab'ın öldürülmesi ihanetinden dolayı olmuştur. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned*, thk. Şuayb Arnâvudî-Adil Murşîd (Lübnan: Müessesetü'l-Risâle, 1421/2001), 36/133- 39/240; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Cu'fî el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nasır (by: Daru Tuku Necat, 1422), 5/85; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahih*, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki (Beyrut: Daru'l-İhyau Turasu'l-Arabi, ts), 1/95,96; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyeddin Abdulhamit (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriye, ts), 3/44,45; Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethû'l-Bârî*, thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1379), 1/46; Nizamettin Çelik, "Günümüzde Yanlış Sünnet Algısı ve Yansımalarına Sebepiyet Veren Unsurlar", *Uluslararası Günümüzde İslâmî İlimler Algısı Sempozyumu I: Sünnet Algısı Bildiriler Kitabı*, thk. Tevhit Ayengin (Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları, 2021), 249.

³² İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, 2/242,243.

³³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 7/246; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, 1/197,198; Muhammed b. Şehâbiddin Ahmed İbn İyâs el-Hanefî, *Bedaiu-z Zuhur fi Vekai'u-d Duhur*, thk. Muhammed Mustafa (Kahire: el-Heyetu'l-Misriyyetul-Amme, 1403/1983), 1/250.

³⁴ Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *el-Harac*, thk. A. es-Said - S. Hasan Muhammed (Kahire: el-Mektebetu Ezheriyye Lituras, ts) 196.

³⁵ Kasım, Ehl-i zimme fi Mısır, 165,

³⁶ Hisbe, genel ahlâkî ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini, özellikle bu tür görevleri yerine getiren kurumu ve bu işlerden sorumlu memuru tanımlamak için kullanılır. Bu görevle görevlendirilmiş kişilere muhtesip, vâlî'l-hisbe, veliyyü'l-hisbe, mütevellî'l-hisbe, nâzirü'l-hisbe gibi isimler verilir. Daha fazla bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Hisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/133.

³⁷ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, 1/198.

³⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/428.

kadının huzurunda Müslüman olmuşlardır.³⁹ 755/1354 senesinde de emîr tarafından alınan karar gereği, gayrimüslimler Müslüman olmadıkları takdirde devlet idaresinde çalıştırılmamıştır. Böylece, bazı Hıristiyanlar istemedikleri halde İslâm dinini kabul etmek mecburiyetinde kalmışlardır.⁴⁰

Şunu belirtmekte fayda var ki, gayrimüslimlerin Müslüman olmaları sadece devlet politikası ile değildi. Memlûk yetkilileri Hıristiyan patriklerine tebaalarına karşı adaleti yerine getirmek, onlara merhametli davranmak ve onların mallarını korumak gibi hususlarda verdiği emirlere rağmen, bu patrikler bazen tebaalarını suistimal etmiş ve onlara zulmetmişlerdir. Nitekim 734/1333 yılında Antakya ve çevresinde şiddetli bir kıtlığın meydana gelmesinden dolayı oruç tutmak istemeyen bir grup Hıristiyan, Patrik'ten izin almaları için büyüklerini devreye koydularsa da talepleri kabul görmemiştir. Bunun üzerine isteklerinde ısrar etmişlerdir. İsteklerinin yerine getirilmesinden ümitlerini kestiklerinde de İslâm dinini kabul etmişlerdir. Kaynaklar daha sonra "Mahlamiyye veya Mihellemiler"⁴¹ olarak ifade edilecek bu gurubun din değiştirmesini patriğin genelde tebaasına özelde bunlara karşı sergiledikleri yanlış davranışlarına bağlamaktadırlar.⁴²

Memlûk yönetiminin, Hıristiyan halkın ve devlet kadrosunda görevli olan üst düzey Hıristiyanların Müslümanlaşması için ayrı politika uyguladığı görülmektedir. Öyle ki bu politika, o zaman Hıristiyanların devlet kadrolarında gelebilecekleri en muteber mevki olan kâtiplik mevkiindeki⁴³ Hıristiyanlara uygulanmıştır. Nitekim devletin İslamlaştırma politikasını Aynu'l-Gazel örneğinde görmekteyiz.

"El-hasekiye",⁴⁴ Sultan Halil el-Eşref'e ait kâtiplerinden oluşan bir kurumu ifade etmektedir. Bu kurum kâtiplerinden biri olan Aynu'l-Gazel, Müslüman bir komisyoncu tüccarı parasını ödemediğinden dolayı aşağılayıcı ve gurur incitici bir şekilde hayvana bindirmiş ve o şekilde şehir merkezinde dolaştırmıştır. Hıristiyan bir kişinin Müslüman birine bu şekilde davranmasını

³⁹ Ebû'l Feth Kutbüddin Musa b. Muhammed b. Ahmed el-Ba'lebekkî el-Yünnîni, *Zeyl-i mira'tuz-zaman* (Kahire: Daru'l Kitabu'l İslâm-i, 1992), 4/92; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/346.

⁴⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/202,203.

⁴¹ Araştırmalarda "Mahallemi" adı, farklı varyasyonlarla, örneğin "Mihellemi", "Mihallemi", "Imhellemi", "Mahlemi", "Mahalmi" ve "Muhallemi" şeklinde çeşitli isimlerle anılmıştır. Kaynaklarda bu isimlendirme genellikle "محلمي" şeklinde geçmektedir. Halit Yeşilmen, "Değişim ve Çözüm Sürecinde Mahallemilerde Kimliğin İnşası", *Artuklu Akademi* 4/1 (Haziran 2017), 44; Halit Yeşilmen, "Etno-Dini Kimlik Açısından Mahallemiler", *Artuklu Akademi* 3/2 (Aralık 2016), 12; Mehmet Ak, *Mahallemi Lehçesinde Filler Ve Fasîh Arapçadaki Fillerle Karşılaştırması* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 16. Mardin ili Midyat ilçesi sınırları içerisinde yaşayan bu halk topluluğu gündelik yaşamda semitik bir dil ailesine ait Arapçanın (Qultu) lehçesini konuşan, inanç bakımından da çoğunluğu Sünnî-İslâm anlayışına sahip şafî mezhebine mensupturlar. Abdulmuttalip Arpa, "Mihellemi Lehçesi'nin Fasîh (Kur'an) Dili Anlama Yeterliliği", *Uluslararası Midyat Sempozyumu*. ed. İbrahim Özcoşar (Mardin: Artuklu Üniversitesi, 2011), 345.

⁴² Abdurrahman Hicazî Faiza, *Ehl zimme fi Biladû Ş-Şam fi asr min el-Eyyûbî ve el Memlûkî* (İrbid: Camiatu Yermük, 1412/1992), 62.

⁴³ Büşra Kahveci, *Memlûk Yönetimi Altında Hristiyanlar* (İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 52; Eser, "Ehl-i Zimme'nin İstihdamı", 106.

⁴⁴ Hasekiye: Sultanın mahiyetinde olup büyük bir prestije sahip olan bir gruptur. İlk kurulduğunda yirmi dört kişiden oluşan bu grup daha sonra sayıları artarak dört yüzleri hatta Melik Eşref döneminde binleri bulmuştur. Bunlar izinsiz sultanın huzuruna girip çıkabiliyorlardı. Sultan bunlara sınırsız erzak, en güzel hediyeler, en güzel elbise ve en güzel binekler tahsis ederdi. Daha fazla bilgi için bkz. Garaseddin Halil b. Şahin *ez-Zahiri, Zubdetu keşfu'l-Memalik ve Beyanu't-tariki vel-mesalik*, tsh. Paul Ravaisse (Paris: el-Matbaatul-Cumhuriyye, 1892), 115,116; Âşur, *el-Asru'l-memâlikî fi mısır ve Ş-Şam*, 432,433; Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat*, 170.

kabullenemeyen Müslümanlar, bu duruma kayıtsız kalmayıp tepki göstermiştir. Bunun sonucunda da Müslümanlar ile Hıristiyan kâtibin taraftarları arasında kargaşa yaşanmıştır. Nitekim Aynu'l-Gazel, komisyoncu tüccarı Müslümanlara teslim etmek zorunda kalmış ve duruma müdahale edebilmek için yardım istemiştir. Gelen yardım sonucunda olaylar bastırılmış ve bazı Müslümanlar tutuklanmıştır. Bu zor durum karşısında kalan Müslüman halk, kale kapılarına dayanmış ve Sultan Kalavun'dan yardım istemiştir. Müslümanların tepkisine neden olan bu olaylar sonucunda Sultan Kalavun, gayrimüslimleri zor durumda bırakacak bir ferman yayınlamıştır. Bu fermana göre: Hiç kimse yanında gayrimüslim çalıştırmayacaktır. Hali hazırda görevde olan gayrimüslim emîrler işten çıkarılacak, yerlerine Müslüman emîrler atanacaktır. Ancak bu gayrimüslimlerin Müslüman olmaları şartıyla görevlerinde kalmalarına müsaade edilmiştir. İslâm'ı kabul etmediği gibi görevini de terk etmeyenin başı vurulmuştur. Emîr Baydara, (ö. 693/1293) devreye girip Sultan Kalavun'dan Hıristiyan kâtiplerin af edilmesini istemişse de Sultan Kalavun Hıristiyan kâtiplerin ancak Müslüman olmaları halinde affedebileceğini ısrarla dile getirmiştir. Nitekim buldukları konumları kaybetmek istemeyen Hıristiyan kâtipler İslâm'ı kendileri için kurtuluş kapısı olarak düşünmüşlerdir.⁴⁵

Aynı uygulamayı 700/1300 senesinde de görmekteyiz. Bu tarihte Fas'ın veziri Kahire'ye ziyarete geldiğinde sokakta beyaz sarıklı, cübbeli bir adamın ata bindiğini ve peşinde kendisine hürmet eden insanların taleplerine aldırış etmeden yoluna devam ettiğini görmüş. Yanındakilere sorduğunda bu kişinin Hıristiyan olduğunu öğrenmiş ve bu duruma çok bozulmuştur. Hemen kaleye giderek Emîr Selar ve Emîr Baybars Çaşnigir ile görüşerek Müslümanların durumuna üzüldüğünü ifade ederek Hz. Ömer'in zimmî sözleşmesinde belirlediği kurallara⁴⁶ (Eş-Şurûtu'l-Ömeriyye veya Ahidnâme-i Ömer) bağlı kalınması gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Sultan, Hıristiyan ve Yahudi reislerini huzuruna çağırmıştır. Hz. Ömer'in zimmî sözleşmesi kuralları hatırlatılarak Hıristiyanlardan mavi sarık takmaları, zünnar⁴⁷ bağlamaları ve eşeğe binmeleri istenir. Yahudilerden ise sarı sarık takmaları istenir. Belirlenen renklerin dışında bir şey takmaları yasaklanır. Nitekim Hıristiyanlardan bir grup mavi

⁴⁵ Ahmet b. Ali b. Abdulkadir Takıyüddin el-Makrîzî, *Tarihü'l-Akbad*, thk. Abdülmecid Diyab (Kahire: Darü'l-Fazile, ts), 124-126; Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *İk'd'ül-cumân fi târihi ehli'z zamân*, thk. Muhammed Muhammed Emin (Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1431/2010), 3/182, 183.

⁴⁶ "Eş-Şurûtu'l-Ömeriyye, ya da Ahidnâme-i Ömer olarak bilinen ve Hz. Ömer dönemine izafet edilen belge, Müslümanların belirli şartlara uymasını gerektiren bir anlaşmayı içerir. Bu şartlar arasında Müslümanların isimlerini kullanmama, Müslümanların haklarına saygı gösterme, onların yanında domuz eti tüketme, haç taşımama, şarap içme, evlerini Müslümanların evlerinden daha yüksek inşa etme, Müslüman kadınlarla evlenmeme, ata binmeme, kılık kıyafet bakımından Müslümanlara benzememe, silah taşımama ve kullanmama, binek hayvanlarına eyer kullanmama" gibi şartlar bulunmaktadır. Bu belge daha sonraki dönemlerde özellikle de Memlûkler zamanında gayrimüslimlerle olan ilişkilere rehberlik etmiş ve belirtilen kısıtlamalara ve cezalara dayanak olmuştur. Bu belgenin ve şartlarının değerlendirilmesi için bkz. Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, thk. Ahmed Cad (Kahire: Daru'l Hadis, 2006), 225,226; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb fi Fünunu'l-edebe* (Kahire: Daru'l-Kütüb ve Vesâiki'l-Kavmiyye, H. 1423), 8/238; Ahmet Yaman, "Zimmî/Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/438; Özge Demir, İslâm Hukuku'nda Zimmet Sözleşmesinin Hukukî Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğundaki Görünümü, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 72/1 (2014), 743; Burak Gani Erol, "Memlûkler Döneminde Mısır'da Gayrimüslimlerle İlgili Yaşanan Toplumsal Hadiseler ve Onlara Karşı Uygulanan Müeyyideler", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/2 (2020), 594.

⁴⁷ Zünnar, zimmîlerin dinî alametleri olarak takmakla yükümlü kılındıkları kemere veya kuşağa denir. Daha fazla bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Zünnar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/572.

sarık takmayı ve eşeğe binmeyi gururlarına yediremeyip istenileni yerine getirmemişlerdir. Bunun üzerine Kahire sokaklarında Müslüman olmadıkları takdirde Hıristiyanların divandaki görevlerine son verileceği duyurusu yapılmıştır. Ayrıca emirlere uymayanların malı ve canı helal kılınmıştır. Duyuru ile beraber Hıristiyanlar takibe alınmış ve emirlere uymayanlar darp edilmiştir. Böylece Hıristiyanların önde gelenleri Müslüman olmanın, eşeğe binmeden ve mavi giyinmeden daha gurur verici olduğunu düşünerek Müslüman olmuşlardır.⁴⁸

Sadece Hıristiyanlara yönelik olup diğer gayrimüslimleri kapsamayan bu din değiştirme politikası dikkat çekicidir. Anlaşılan odur ki kâtiplerin başlarına buyruk hareket etmeleri ve ayrıca diğer Hıristiyan halkı örgütleyebilecekleri endişesi din değiştirmeyi zorunlu hale getirmiştir. Çünkü bu tür durumlar sultanın otoritesine zarar verdiği gibi devleti de zor durumda bırakıyordu. Nitekim bu politika genelde gayrimüslimler özelde Hıristiyanlar üzerinde etkili olmuş ve birçok zimmî sadece buldukları mevki ve makamları kaybetmemek adına dinlerini değiştirmiştir. Ayrıca bu dönemde devlet bünyesindeki kadrolarda görevlendirilen bir üst düzey Hıristiyan'ın devlet aleyhinde takındığı tavırlar devletin malî ve idarî alanlarında görevlendirilmiş diğer Hıristiyanların aleyhine olduğu gibi, dönem dönem diğer din mensupların aleyhine de sonuçlanmış olduğu unutulmamalıdır.⁴⁹

Mâlikî fakihlerinden olan İbnü'l-Hâc (ö. 737-1336), Memlûkler döneminde zimmîlerden birinin Müslümanlığını ilân etme yöntemini şöyle aktarmıştır. *“Hatırlamak gerekir ki, bir gayrimüslim Müslüman olmak istediğinde bir hatibe gider, onun huzurunda Müslümanlığını ilân ederdi. Daha sonra, cuma günü cuma namazı edası esnasında hatip minberde iken hutbeye ara verir ve o kişinin Müslüman olduğunu tekrar dile getirmesine olanak sağlardı. Böylece İslâm'ı benimsediğini bütün herkese ilân etmiş olurdu. Bunun üzerine mescit büyük bir kutlama havasına bürünürdü”*⁵⁰

4. Toplumsal Bir Sorun Olarak Mesâlîme

Mesâlîmenin bir kısmı hal ve hareketlerinden de anlaşıldığı üzere İslâmiyet'i kabullerinde samimi olurken, diğer bir kısmı da eski dinlerini daha rahat yaşamak için İslâm'ı kendisine büyük ölçüde hareket özgürlüğü veren bir kılıf olarak görmüştür.⁵¹ O dönemde Müslümanlığıyla meşhur olan mesâlîme arasında, İbn Ebû Şakir olarak bilinen Abdü'l-Vahhab b. Abdullah Mecid b. Musa b. Said ed-Devle'yi zikredebiliriz. İbn Ebû Şakir Müslüman olduktan sonra Hıristiyanlarla ilişkisini kesmiş ve onlardan uzak bir şekilde yaşamıştır. Öyle ki bu durumu eski dindaşı (Hıristiyan) olmayan bir kadın ile evlenerek göstermiştir⁵² Aynı şekilde meşhur bir hattat olan Sa'deddîn b. Hakem de, Müslüman olduktan sonra eylemleri ile kendinden bahsettirmiştir. Dolayısıyla dönemin Müslümanları tarafından diğer mesâlîmeye göre daha fazla takdir edilmiştir.⁵³ Bu dönemde ilim talebelerine ve kitaba olan sevgisi ile bilinen Sa'deddîn Ebû Ğalib

⁴⁸ Makrîzî, *Tarihü'l-Akbad*, 127,128.

⁴⁹ Kahveci, *Memlûk Yönetimi Altında Hıristiyanlar*, 53.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî, *el-Medhal* (by: Daru't-Turas, ts), 2/271.

⁵¹ Kasım, *Ehl-i zimme fi Mısır*, 165.

⁵² Bu dönemde bir Mesâlîmin eski dindaş kadınları dışında biri ile evli olması onun iyi bir Müslüman Kıptî olduğu anlamına geliyordu. Bkz. Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sahâvî, *Eđ-dav'ü'l-lâmî' li-ehl'l-karnî't-tasî'* (Beyrut: Dâru mektebeti'l-Hayât, ts), 5/102,103.

⁵³ Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, thk. Doktor Muhammed Emin (Mısır: el-Heyetu'l-Misriyye, ts), 1/116,117.

el-Kıptî de isminden söz ettiren bir diğer mesâlime olmuştur. Bu kişi Müslüman olduktan sonra Hristiyanlar ile ilişkisini kesmiş ve onlarla arasına mesafe koyarak yeni dinine karşı samimi olduğunu göstermiştir. Bazı gayrimüslimlerin ise Müslümanlıklarında samimi olmadıkları görülmektedir. Bunlar İslâmiyet'i sadece kendilerine kalkan yapıp arkasına sığınmış ve böylece istediklerini daha rahat yapabileme imkânını bulmuşlardır. Bu mesâlime gerçekte kendi dinlerini terk edememişler ve hayatlarını eski dinlerine göre devam etmişlerdir.⁵⁴ Öyle ki, 754/1353 senesinde Müslüman olduğu bilinen bir Hristiyanın ikamet ettiği evinde haç ve ikon gibi Hristiyanlar tarafından kutsal sayılan bazı eşyaların bulunduğu nakledilmektedir. Böylece yetkililer tarafından Müslüman olmadığına hükmedilmiş ve daha sonra da öldürülmüştür.⁵⁵ Bu tür durumların Memlûk Devleti'nin farklı dönemlerinde de yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim 773/1371 yılında Hristiyanın biri Müslüman olmuştur. Ancak daha sonra bu mesâlimenin devamlı namazı terk ettiği anlaşılmıştır. Böylece Müslümanlığında samimi olmadığı düşünülmüş ve öldürülmesine hükmedilmiştir.⁵⁶ Aynı şekilde bu dönemde mesâlimeden birinin İslâm'ın temel emirlerinden biri olan temizliği hiçe saydığı ve uzun zaman yıkanmadığı ifade edilmektedir. Çok kötü koktuğundan⁵⁷ dolayı bu kişinin Müslümanlığı sorgulanmış ve o mesâlimenin, İslâm dinini tercih etmesinde samimi olmadığı kanaatine varılmıştır.⁵⁸ Böylece Memlûkler döneminde İslâm dininin temel emirlerini yerine getirmeyen mesâlimenin Müslümanlığına şüphe ile yaklaşmıştır.

Memlûkler döneminde bazı zimmîler kimi emîrlerin zorlaması sonucu Müslüman olmak zorunda kalmışlardır. Bu tür bir zorlama sonucunda Abdü'l-Vahhab el-Veziri'nin, Müslüman olduğunu ilân ettiği belirtilmektedir. Ancak İslâmiyet'i kabul etmesine rağmen Abdü'l-Vahhab'ın üzerinde İslâm ile ilgili herhangi bir emârenin görülmediği ifade edilmektedir. Ayrıca bu kişinin ev ahalisinin de Hristiyan dininde kalmaya devam ettiği zikredilmektedir. Bu nedenle bu mesâlime de dönemin Müslüman halkı tarafından kabul görmemiş ve Müslümanlığına şüphe ile yaklaşmıştır.⁵⁹ Aynı şekilde Müslümanlar, kâtip Mecid ed-Din b. Nahal'ın Müslümanlığına da şüphle yaklaşmışlardır. Çünkü her ne kadar bu kişi İslâm dinini kabul ettiğini söylemişse de ev ahalisi ve çalışanları Hristiyan dininden vazgeçmemişlerdi.⁶⁰ Kimi kaynaklar bu durumu mesâlimenin aleyhine kullanmışlardır. Ancak diğer bazı kaynaklar ise, mesâlimeyi bu nedenlerden dolayı İslâmî inançlarına sadık olmamakla suçlamanın doğru olmadığını ifade etmişlerdir. Bu kaynaklar, bu tür şüpheleri haklı çıkaracak güçlü delillerin olmadığını düşünmektedirler. Çünkü İslâm dini, Müslüman olan zimmînin ev ahalisinin de din değiştirmesini gerekli görmemektedir. Bu nedenle Müslüman olan kişinin kadınları, çocukları

⁵⁴ Kasım, Ehl-i zimme fi Mısır, 165,166.

⁵⁵ Ahmet b. Ali b. Abdulkadir Takıyüddin el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-ıttâ ve'l-âsâr*, (Beyrut: Daru'l-Kutbu İlmiyye, H. 1418), 3/114.

⁵⁶ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, 1/9.

⁵⁷ Es'ed b. Sedid el-Mai'z, Sultan Kalavun döneminde Müslüman olmuş bir Hristiyan'dı. Hastalık döneminde kendisini ziyaret edenler çok kötü koktuğuna şahit olurlar. Durumu sorduklarında bir senedir yıkanmadığını söylerler. İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 2/370,371; Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Mısır: Vizaretü's-sekafe vel-irşad el-kavm-i, Daru'l Kutub, ts), 8/79,80.

⁵⁸ Kasım, Ehl-i zimme fi Mısır, 167.

⁵⁹ Sahâvî, *Eđ-dav'ü'l-lâmi*, 5/115.

⁶⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücüm*, 15/480,481.

ve hizmetlilerinin kendi dinlerinde kalmaları, onun İslâm'a geçişinde samimi olmadığı anlamına gelmediğini belirtmekte fayda vardır.⁶¹

Memlükler döneminde kimi mesâlimenin Müslümanlara kötü davrandığı da görülmektedir. Dönemin kaynakları, mesâlimenin Müslümanlara kötü muamele etmelerini malî yönetimdeki nüfuzlarına bağlamışlardır. Örneğin, Vezir Ebu'l-Ferec el-Esemî, o dönemde davranış bakımından çok kötü bir vezir olarak bilinirdi. Kimilerine göre o, Müslüman olmasına rağmen asla İslâm'ın hükümlerine inanmamış aksine İslâm'dan nefret etmiştir. Bununla beraber beyaz bir sarık takarak İslâm'dan konuşup insanlara hükmetmiştir. Böylece onun saltanatı sırasında zulümler çoğalmıştır. Ne gariptir ki kimi kaynaklar, bu adamın Hıristiyanlığında güzel ahlâk sahibi olduğunu ancak Müslüman olduktan sonra insanlara zulüm edici büyük bir azaba dönüştüğünü ifade etmişlerdir.⁶² Belki de bunun nedeni Müslüman olmadan önce temkinli davranmasının gerekliliğinden kaynaklanmıştır. Ancak Müslüman olduğunu açıkladıktan sonra böyle bir endişesi kalmamıştır. Bu mesâlime 715/1315 yılında "Cevâlî"⁶³ vergisinin Hıristiyanlar üzerindeki yükünü hafifletmek için belirlenen 56 dirhem olan verginin sadece 4 dirhemlik kısmını tahsil etmiştir.⁶⁴ Makrîzî, 822/1419 yılı olaylarından sonra, zimmî ehlinden bazı memurların İslâm'ı kabul edip, İslâm ehlinin ileri gelenleri ile hüküm sürdüklerini ve kendilerine boyun eğinceye kadar onların rollerini ve maaşlarını engelleyerek onları küçük düşürdüklerini ve böylece onlardan intikam aldıklarını zikretmektedir.⁶⁵ Memlük Devleti bu gerçeği fark etmiş ve bazı dönemlerde zimmîlerden hiçbirinin İslâm'a girmeye zorlanmamasını şart koşmuştur. 755/1354 yılında, Müslümanlıklarını ilân etseler bile zimmîlerin devlet ve emîrlerin divanlarında görev almalarının engellenmesi konusunda karara varılmıştır. Buna göre onlardan herhangi biri ancak kendi isteğiyle Müslüman olabilirdi. Onlar da Müslüman olduklarını ilân ettiğinde ne evine girebilirlerdi ne de ailesiyle görüşebilirlerdi.⁶⁶

Her ne olursa olsun, mesâlime, idarî ve malî işlerdeki tecrübe ve uzmanlıklarından dolayı devletin idarî ve malî yönetiminde önemli bir konuma sahip olmuşlardır. Dolayısıyla devlet yetkilileri, devlet işlerinde bu Müslüman olmuş zimmîlerin bulunmasından rahatsız olmamıştır. Bunun neticesinde mesâlimedenden bazıları, malî işlerde emretme ve yasaklama yetkisine sahip olacak kadar prestij kazanmıştır.⁶⁷ Kaynaklar bunu destekleyen pek çok örnekle doludur.⁶⁸

Bu bağlamda belirtmek gerekir ki, malî işlerdeki tecrübeleri ile Mısırlı Müslümanların ve zimmîlerin paralarını gasp etmek ve mallarına el koymak için otoritenin elinde bir araç olan mesâlime, dönem dönem Memlük Sultanları tarafından haraç ve müsadereye maruz kalmışlardır. Nitekim yasadışı yollardan toplanan bu servetler, onları hapsedmek ve onlara

⁶¹ Kasım, Ehl-i zimme fi Mısır, 167.

⁶² Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/360,361.

⁶³ Cevâlî: Câlîyenin çoğuludur. Mısır, Suriye ve Irak'ta bulunan zimmî ehline ve onlardan alınan cizye vergisi için kullanılmıştır. Hz. Ömer, bu vergiyi arap yarımadasında uyguladıktan sonra cizye cevâlî olarak anılmıştır. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Cevâlî", *Türkiye Diyanet vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/436.

⁶⁴ Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, 32/229.

⁶⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/500.

⁶⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/202,203.

⁶⁷ Eser, "Ehl-i Zimme'nin İstihdamı", 102-110.

⁶⁸ Bu konuda, Nasır Muhammed b. Kalavun'a hizmet eden ve çok yüksek bir konuma ulaşarak nüfuzunu tüm devlet işlerine genişleten Şerefeddin Abd el-Vahhab en-Nashu'nun hikayesi örnek olarak verilebilir. Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/290.

işkence etmek için yeterli bir gerekçe olmuştur.⁶⁹ Bu ifadenin geçerliliğini kanıtlamak için bazı örnekler verebiliriz. 723/1323 yılında sultanın özel nazırı ve vekili olan Kerîmüddin Abdülkerim ibn Muallim b. Hibetullah b. es-Sedid, tutuklanmış ve yüklü miktarda parasına el konulmuştur.⁷⁰ 816/1413 yılında sultanın özel kâtibi olan Fethullah adındaki kişi bir Yahudi idi. Bu kâtip daha sonra Müslüman olup Sultan Berkuk ve oğlu en-Nasır Ferec'in hizmetinde bulunmuştur. Nitekim sonraki dönemlerde bu kişinin sahip olduğu tüm malına ve vakfiyelerine ek olarak, yaklaşık kırk bin dinarına el konulmuştur. Ayrıca bir dönem sonra tutulduğu hapisnede boğularak öldürülmüştür. Yoksulluk içinde ölen mesâlime arasında, İbnü'l-Murra olarak bilinen Sa'deddîn İbrahim el-Kıbtî'yi de zikredebiliriz. Bu kişi yaşamı boyunca büyük bir servet biriktirmiştir. Ancak daha sonra bütün mal varlığına el konulmuştur. Kendisine bir kefen bağışlanacak kadar fakir ve muhtaç bir şekilde hayatını sürdürmüş ve yokluk içinde ölmüştür.⁷¹

Genel olarak denilebilir ki, mesâlime Müslüman olduktan sonraki yaşantılarıyla dönemin insanların güvenini kazanamamıştır. Çünkü çoğu mesâlime gerçek anlamda inanmadığı halde İslâm dinini kabul ettiğini söylemişlerdir. Daha da önemlisi devlet idaresindeki konumlarını ve nüfuzlarını korumak ve özellikle zimmet ehline getirilen kısıtlamalardan ve onlara uygulanan yaptırımlardan kurtulmak için bunu bir araç olarak kullanmışlardır.⁷²

5. İlmî ve Siyasî Sahalarda Mesâlime

Prensip gereği mesâlimenin Memlûk Devleti bünyesinde istihdam edilmelerinin, hukukî hiçbir engel teşkil etmediği belirtilmektedir. Nitekim Memlûkler döneminde mesâlimenin vezirlik dahil, devletin birçok kademesinde görevlendirildiği görülmektedir.⁷³ Dolayısıyla Mesâlim topluluğu, Memlûk Devleti içindeki sosyal ve idarî yapıda kendilerine sağlam bir yer edinmiş ve devletin işleyişinde etkin roller üstlenmişlerdir.

Memlûkler döneminde bazı mesâlime, bilim ve kültür alanında ön plana çıkarak çok meşhur olmuşlardır. Mehzebeddîn Ebû Sai'd Muhammed Ebû Halike, Sultan Zahir Baybars döneminde Müslüman olmuş ve Muhammed ismini almış bir Hristiyandı. Bu mesâlime kendisinden sonrakilere tıp ilmi ile ilgili birçok eser bırakmıştır. Ayrıca bu kişinin tıp alanında nam yapmış, meşhur iki kardeşinin olduğu da bilinmektedir.⁷⁴ Musevî ve aynı zamanda doktor olan Musa b. Küçük ise Müslüman olduktan sonra ilim sahipleri meclisinde bulunmuş ve hastaları tedavi etmekle meşgul olmuştur. Ayrıca Müslüman olduktan sonra akli ilimlerle uğraşan Musa b. Küçük, kendi el yazısı ile birçok kitap yazmıştır.⁷⁵ Bu dönemde Felsefe ve astroloji dahil olmak üzere birçok bilim dalında da yetkin olan mesâlime vardı. Bunların en meşhurları Melik Eşref zamanında Müslüman olan Yahudi asıllı Ahmed b. el-Mağribî el-İşbilî'dir. Ahmed b. el-Mağribî

⁶⁹ Kasım, Ehl-i zimme fi Mısır, 168.

⁷⁰ Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, 32/173; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/61,62; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/203; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 9/75; Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrıberdî, *ed-Delîlû's-şâfi' ale'l-Menheli's-sâfi*, thk. Fehim Muhammed Şeltut (Kahire: Matbatu Daru'l-Kutbü'l-Misriye, 1998), 1/426; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, thk. Mahmud Arnavut (Dımaşk: Daru İbn Kesir, 1406/1986), 8/114,115.

⁷¹ Kasım, Ehl-i zimme fi Mısır, 168.

⁷² Kasım, Ehl-i zimme fi Mısır, 169.

⁷³ Eser, "Ehl-i Zimme'nin İstihdamı", 104-110.

⁷⁴ Ahmed b. el-Kâsim b. Halife b. Yûnus el-Hazrecî Muvaffakuddîn Ebû'l-Abbâs İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tibâ*, thk. Doktor Nezar Rıza (Beyrut: Daru'l-Mektebetü'l-Hayat ts), 598,599.

⁷⁵ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 6/145.

Memlûk Devleti idaresinde hekimbaşı görevini üstlenmiştir.⁷⁶ Fahreddin b. Mekanis ise edebiyat alanında meşhur olmuştur. Bu kişi, şiiirleri çağdaşları tarafından devamlı tekrarlanan meşhur bir şairdi. Fahreddin b. Mekanis kendisine ait meşhur bir şiiir divanı oluşturmuştur. İbn Tağrıberdî, Müslüman olan bu Hristiyan'ın belâgat sahibi, faziletli bir yazar ve şair olduğunu söylemiştir. Ayrıca şiiirlerinin büyük bir hassasiyet ve uyum içerisinde olduğunu belirten İbn Tağrıberdî, Hristiyanlarda onun gibi bir şiiirinin olmadığını da ifade ederek edebiyat alanındaki konumuna dikkat çekmiştir.⁷⁷

İslâm dinine ve Müslümanlara karşı sadakatleri ile bilinen Şemseddin Şakir, Taceddin Ebû Ğalib gibi mesâlîme, Müslüman olduktan sonra mescit ve medreseler inşa ederek bunu açıkça göstermişlerdir.⁷⁸ Aynı sadakati Abdullah b. Maksi Şemseddin'de de görmekteyiz. Bu kişi İslâmiyet'i en güzel şekilde yaşayanlardan biri olduğu belirtilmektedir. Babu'l-Bahr bölgesinde bir cami inşa eden bu mesâlîme, âlimlere olan yakınlığı ve sâlihlerle olan sevgisi ile tanınmıştır. Müslümanlara olan bu sadakati ve İslâm dinine olan bu bağlılığı o dönemin Müslümanları tarafından karşılıksız kalmamıştır. Öyle ki, birçok Müslüman, bu mesâlîmenin Hristiyan olan annesinin cenaze törenine katılmıştır. O da bu durumdan çok fazla hoşnut olmuş ve memnuniyetini sözlü olarak ifade etmiştir.⁷⁹ Müslümanlara olan faydası ile meşhur olan mesâlîmeden bir diğerinin ise İbn Ebû Şakir olduğu belirtilmektedir. Hristiyan olan bu kişinin Müslüman olduktan sonra bütün mal varlığını Allah yolunda harcayarak çok fazla hayır hasenat yaptığı zikredilmektedir. Ayrıca bu mesâlîme Kahire'de Suriyelilerin yoğun yaşadıkları bölgede bir medrese inşa etmenin yanı sıra Müslümanların lehine birçok vakıf kurduğu da ifade edilmektedir.⁸⁰

Bu konuda verilecek en önemli örneklerden biri de İbn Reşid olmuştur. Mısır ve Şam bölgelerinde hekimbaşı olarak görev yapan İbn Reşid Hristiyan kiliselerinde patriklik makamına kadar da yükselmiştir. Doktorluğuyla meşhur olan bu kişi sonraki dönemlerde Müslüman olduğunu ilân etmiştir. Müslüman olduktan sonra sarayda hekimbaşı görevine devam ederek hayatını sürdüren İbn Reşid'in Sultan Baybars'ı tedavi ettiği belirtilmiştir. İbn Hacer'in aktardığına göre İbn Reşid bazı tıbbi ilaçların yapılmasına öncülük etmiştir. Hatta kaynaklara göre İbn Reşid, ilk kez gül meşrubatını yaparak tarihe geçmiştir.⁸¹

Sonuç

Memlûkler dönemi, Orta Doğu tarihinde önemli bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Uzun yıllar boyunca Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerinde hüküm süren Türk asıllı Müslüman Memlûk sultanları, bölgeye damgasını vurmuş ve kendilerinden sonraki devletlere önemli bir örnek teşkil etmiştir. Bu dönemin öne çıkan özelliklerinden biri, kendi devlet teşkilatlarını oluşturarak siyasî anlamda büyük başarılar elde etmiş olmalarıdır.

⁷⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/9.

⁷⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 12/131.

⁷⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 11/128-141; Kasım, *Ehl-i zimme fi Mısır*, 165,166.

⁷⁹ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, 1/460.

⁸⁰ Sahâvî, *Eđ-dav'ü'l-lâmi*, 5/102,103.

⁸¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/84,85.

Memlûklerin yönetim anlayışı, hoşgörü ve çok kültürlülük temelinde şekillenmiştir. Devletleri, çeşitli etnik gruplardan ve dinlerden bireylerin bir arada yaşadığı bir yapıya sahipti. Memlûk sultanları, yönettikleri toplumda etnik ve dinî gruplara karşı adil bir politika izleyerek, hukukî haklar tanımışlardır. Bu bağlamda, ehl-i zimme ve özellikle mesâlime topluluğu da diğer ahali gibi bu haklardan yararlanmışlardır. Ancak, belirli dönemlerde devletin birliğini ve güvenliğini sağlamak adına özel uygulamalara gidildiği de gözlemlenmektedir. Örneğin, kimi Memlûk sultanı döneminde alınan bazı önlemler, gayrimüslimlerin kılık kıyafetlerine getirilen düzenlemeler ve sınırlamalar gibi, devletin istikrarını koruma amacını taşımıştır. Bu dönemlerde alınan tedbirler, belirli sınırlamalar içerse de genelde hoşgörü ve çok kültürlülük ilkesinden uzaklaşmamıştır.

Özellikle devletin en üst kademesinde yer alan mesâlime bürokratlar, Memlûk yönetiminde önemli bir rol oynamışlardır. Kâtiplik, tercümanlık, danışmanlık gibi görevlerle devlete hizmet etmişler ve devletin çeşitli alanlarına entegre olmuşlardır. Bu durum, toplumun çeşitliliğine katkı sağlamanın yanı sıra devletin işleyişine ve istikrarına da olumlu bir etki yapmıştır.

Sonuç olarak, Memlûkler dönemi, hoşgörü, çok kültürlülük ve devletin birliği arasında hassas bir denge kurmaya çalışan bir yönetim anlayışını temsil etmektedir. Bu dönem, sadece kendi hükümetlerinin başarılı yönetimini değil, aynı zamanda bu modelin bölgedeki diğer devletler üzerindeki etkilerini de şekillendirmiştir. Memlûkler, Orta Doğu tarihinde önemli bir aktör olarak, çeşitliliği ve farklılıkları bir araya getirerek uzun yıllar boyunca bölgeye liderlik etmişlerdir.

Kaynakça | References

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. thk. Şuayb Arnavudî-Adil Murşîd. 45 Cilt. Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Ak, Mehmet. *Mahallemler Lehçesinde Fiiller ve Fasih Araççadaki Fiillerle Karşılaştırması*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Âşur, Said Abdülfettah. *el-Asru'l-memâlîki fi mısır ve ş-Şam*. Kahire: Daru'l-Nehdeti'l-Garbiyye, 2. Basım, 1976.
- Âşur, Said Abdülfettah. *el-Müctemau'l-Mısri fi asri'l-selatni'l-Memalik*. Kahire: Daru'l-Nehdeti'l-Arabiyye, 1992.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Memlük-Türkiye (Anadolu) Selçuklu Münasebetleri". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1 (Aralık 2016), 73-115.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Türk Memlükler Döneminde Mısır Halkının Siyasî Olaylara Karşı Tutumu". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Mart 2007), 45-94.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlükler (1250-1517)*. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Aynî, Bedreddin Mahmud. *İkd'ül-cumân fi târihi ehli'z zamân*. thk. Muhammed Muhammed Emin. 5 Cilt. Kahire: Darû'l-Kûtüb ve'l-Vesâiki'l Kavmiyye, 1431/2010.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah. *Sahih-i Buhârî*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nasır. 9 Cilt. by: Daru Tuku Necat, 1422.
- Çelik, Nizamettin. "Günümüzde Yanlış Sünnet Algısı ve Yansımalarına Sebepiyet Veren Unsurlar". *Uluslararası Günümüzde İslâmî İlimler Algısı Sempozyumu I: Sünnet Algısı Bildiriler Kitabı*. thk. Tevhit Ayengin. 242-254. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Demir, Özge. "İslâm Hukuku'nda Zimmet Sözleşmesinin Hukukî Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğundaki Görünümü". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 72/1 (2014), 739-758.
- Devaydar, Hüseyin Yusuf. *el-Muctemii'l-Endülüsi fi asri'l-Emevi*. Kahire: Matbaatu'l-Hüseyin el-İslâmiye, 1414/1994.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyeddin Abdulhamit. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, ts.
- Ebû Yûsuf, Yakûb b. İbrahim b. Habîb b. Sad el-Kûfî. *el-Harac*. thk. Taha Abdurraif es-Said-Said Hasan Muhammed. Kahire: el-Mektebetu Ezheriyye Lituras, ts.
- Erol, Burak Gani. "Memlükler Döneminde Mısır'da Gayrimüslimlerle İlgili Yaşanan Toplumsal Hadiseler ve Onlara Karşı Uygulanan Müeyyideler". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/2 (2020), 589-622.
- Eser, Mehmet Emin. "Memlükler Döneminde (648-923/1250-1517) Ehl-i Zimme'nin İstihdamı". *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 101-118.
- Faiza, Abdurrahman Hicazî. *Ehl Zimme fi Biladü'ş-Şam fi Asr min el-Eyyûbi ve el-Memlûki*. İrbid: Camiatu Yermük, 1412/1992.
- Fayizî, Abdül Kerim. *et-Tesamihi'd-dini fi muctemii'l-Endülüsi ve tesirih-i ale'l-menzumeti'l-kaymiyyet-i ve'l-alakatu'l-ictimaiyyet-i fi asri'l-hilafet ve't-tevaif (316-488/929-1095)*. M'sila: Câmîatu Muhammed Budiaf, 2019.
- Harputlu, Ali Hüsnü. *el-İslâm ve Ehl'i'z-zimme*. Kahire: el-Meclisu'l-Ala Liş-Şuunu'l-İslâmiyye, 1389/1969.
- İbadî, Ahmet Muhtar. *fi tarih-i Mağrib vel-Endülüsi*. Beyrut: Daru'l-Nehdetul-Arabiyye, 749/1086.
- İbn Ebû Usaybia, Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kasım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî. *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etebbâ*. thk. Doktor Nezar Rıza. Beyrut: Daru'l-Mektebetü'l-Hayat, ts.
- İbn Hacer, Ebû'l Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî. *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*. thk. Muhammed Abdu'l-Muid. 6 Cilt. el-Hind: Meclis-i Dairetu'l-Mearif-i Osmaniyye, 2. Basım, 1392/1972.

- İbn Hacer, Ebü'l Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî. *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr*. thk. Hasan Habeşi. 4 Cilt. Mısır: Meclisi'l-Ala Lişuuni'l-İslâmiyye, 1389/1969.
- İbn Hacer, Ebü'l Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî. *Fethû'l-Bârî*. thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî. 13 cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1379.
- İbn Haldûn, Ebü Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi tarihi'l-'Arab ve'l-Berber ve men-âşşarahüm min-zevi's-sani'l-ekber*. thk. Halil Şahade. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2. Basım, 1408/1988.
- İbn İyâs (Ayâs), Ebü'l-Berekât Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbüddîn Ahmed el-Hanefî. *Bedâiu'z-zühûr fi vekâii'd-dühûr*. thk. Muhammed Mustafa. 9 Cilt. Kahire: el-Heyetu'l-Misriyyetül-Amme, 3. Basım, 1403/1983.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şiri. 14 Cilt. by: Daru'l-İhyau't-Turasu'l-Arabi, 1408/1988.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*. thk. Doktor Muhammed Muhammed Emin. 7 Cilt. Mısır: el-Heyetu'l-Misriyyetu'l-Ammeti Lil-Kitab, ts.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Mısır: Vizaretu's-sekafe vel-irşad el-kavm-i, Daru'l-Kutub, ts.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *ed-Delîlü's-sâfi 'ale'l-Menheli's-sâfi*. thk. Fehim Muhammed Şeltut. Kahire: Matbatu Daru'l-Kutbü'l-Misriye, 2. Basım, 1998.
- İbnü'l Hâc, Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî. *el-Medhal*. 4 Cilt, by: Daru Turas, ts.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*. thk. Mahmud Arnavut, 11 Cilt. Dımaşk: Daru İbn Kesir, 1406/1986.
- Kahveci, Büşra. *Memlûk Yönetimi Altında Hristiyanlar*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-a'sâ fi snâati'l-înşâ*. 15 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kallek, Cengiz. "Hisbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/133-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kasım, Abduh Kasım. *Ehli Zimme fi Mısır Mine-l Fethi-l İslâm Hetta Nihayetü-l Memalik*. Kahire: Dirasetu Vesaikiye Ayn Diraset ve Buhus İnsaniyye ve İctimaiyye, 2003.
- Keleş, Bahattin. *Bahrî Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat (1250-1382)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Kortantamer, Samira. "Memlûklerde Devlet Yönetimi ve Bürokrasi". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 2/1 (Haziran 1984), 27- 45.
- Makrîzî, Ebü Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyüddîn Ahmet b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed. *el-Mevâ'iz ve'l-ı'tibâr bi-zikri'l-ḥıtaḥ ve'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübil-İlmiyye, 1418.
- Makrîzî, Ebü Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyüddîn Ahmet b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed. *es-Sülûk li-ma'rifeti duveli'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 8 Cilt. Lübnan/Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Makrîzî, Ebü Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyüddîn Ahmet b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed. *Tarihü'l-Akbad*. thk. Doktor Abdülmeccid Diyab. Kahire: Darü'l-Fazile, 1416/1995.
- Mâverdü, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. thk. Ahmed Cad. Kahire: Daru'l-Hadis, 2006.
- Mûnis, Hüseyin. *Mealim-i tarihi'l-mağrib ve'l-Endülü*s. Kahire: Daru Reşad Mektebetül-Usre, 2004.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâcb. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-İhyau Turasu'l-Arabi, ts.

- Nüveyrî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureyşî. *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Daru'l-Kütub ve Vesâiku'l-Kavmiyye, H. 1423.
- Özdemir, Mehmet. "Müvelledün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Rukabi, Cevdet. *fil-Edebil-Endülü's'i*. Kahire: Daru'l-Mearif, 2. Basım, 1966.
- Sahâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru mektebetü'l-Hayât, ts.
- Seyyid, Muhammed es-Seyyid. "Cevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/436-437. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Hüsni'l-muḥâḍara fi tarih-i Mısır ve'l-Kahire*. thk. Muhammed Ebû Fazl İbrahim. 2 Cilt. Mısır: Daru İhyau Kütbu'l-Arabiyye, 1387/1967.
- Temimi, Ezher Sadık Kazım Mehdi. "Memleketu Daniye enmuzecen lil-tea'yişi vet-tesamihî vel-ihiram beyne ebnaid-diyanat es-semaviyatis-selase fi asrit-tevaif fil-Endülü's". *Camia'tu Babil, Mecelletu Kulliyetut-Terbiyye el-Esasiyye* 9 (2012), 185-195.
- Yaman, Ahmet. "Zimmî / Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/434-438. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Zünnar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/572-574. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yeşilmen, Halit. "Değişim ve Çözüm Sürecinde Mahallemilerde Kimliğin İnşası". *Artuklu Akademi* 4/1 (Haziran 2017), 43-76.
- Yeşilmen, Halit. "Etno-Dini Kimlik Açından Mahallemiler". *Artuklu Akademi* 3/2 (Aralık 2016), 1-40.
- Yiğit, İsmail. *Memlûkler (648-923/1250-1517)*. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2021.
- Yûnînî, Kutbüddin Ebü'l-Feth Mûsâ b. Muhammed. *Zeylû mir'atiz-zamân*. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Kitabu'l-İslâmî, 2. Basım. 1413/1992.
- Zâhirî, Garsüddîn Halîl b. Şahîn. *Kitâb Zubdet Keşfü'l-Memâlik ve Beyânü't-Turuk ve'l-Mesâlik*. tsh. Paul Ravaisse. Paris: el-Matbaatu'l-Cumhuriyye, 1892.